

Պատմում են, թե Արշակ Մեծը²²՝ Պարսից և Պարթևների թագավորը, որ ինքն էլ ցեղով պարթև էր, ապատամբվեց մակեդոնացիների դեմ, թագավորեց ամբողջ Արևելքի և Ասորեստանի վրա, սպանեց Նինվեում Անտիոքոս թագավորին և ամբողջ տիեզերքը հնագանդեցրեց իրեն: Սա իր եղբորը՝ Վաղարշակին թագավորեցնում է Հայաստանի վրա, նպատակահարմար համարելով, որպեսզի իր թագավորությունն անխախտ մնա: Նրան մայրաքաղաք է տալիս Մծբինը և նրա համար սահմաններ է որոշում՝ Ասորիքի արևմտյան կողմից մի մասը, Պաղեստինը, Ասիան, ամբողջ Միջերկրայքը²³ և Թետալիան²⁴ Պոնտոս ծովից մինչև այնտեղ, ուր Կովկասը վերջանում է արևմտյան ծովի մոտ²⁵, նաև Ատրպատականը, և Էլի՝ որքան քո միտքն ու քաջությունը կհասնեն, որովհետև, ասում են՝ քաջերի սահմանը նրանց զենքն է, որքան կտրում է, այնքան էլ գրավում է:

Սա իր իշխանությունը լիովին կարգի բերելով և իր թագավորությունը հաստատելով՝ կամեցավ իմանալ, թե ովքեր արդյոք և ինչպիսի մարդիկ տիրելիս են եղել

---

22 Արշակ պարթևական բառ է, որ նշանակում է արքա կամ արքայական: Պարթևների մոտ այս անունը գործ էր ածվում իբրև մակդիր ամեն մի թագավորի անվան մոտ, այսպես՝ Պարթևական հարստության 31 թագավորները (Դարեհ, Տրդատ, Արտավան..., Բակուր, Վաղարշ Դ., Արտավան Ե.) անխտրաբար կրում են մակդիրը՝ Արշակ Ա., Արշակ Բ..., Արշակ Լա: Հայերենի մեջ՝ Արշակ բառը գործ է ածվել միայն իբրև հատուկ անուն, բայց հետաքրքրական է, որ մեր հին գրականության մեջ Արշակ անունը ուրիշ անձերի համար չէ գործածված, կարծես զգալիս լինեին, թե այս բառը թագավոր է նշանակում, կամ միայն թագավորի կհարմարի:

23 Միջերկրայք: Անանիա Շիրակացու Աշխարհացուցի մեջ Միջերկրայք: Միջերկրե կոչվում են Փոքր Ասիայի այն երկրները, որ գտնվում են ընդ մեջ Յունաց ծովուն և Պոնտոսի, այսինքն Միջերկրական և Սև ծովերի միջև: Այս երկրները ուրեմն կլինեն, ըստ Էմինի, Բյուլժանիա, Մյուսիա, Առանձնակ Ասիա, Լիկիա, Փոյուղիա, Պաֆլագոնիա, Գաղատիա Ա., Գաղատիա Բ, Խսավրիա, Լիկաոնիա, Պոնտոս Պոլեմոնական, Կապաղովիա, Կիլիկիա, Կիպրոս կղզի, Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ Հայք և Պոնտոս կապաղովկացոց:

24 Թետալիա անունով մեր հին հեղինակները նշանակում են Բակտրիան իր շրջակա երկրներով, որ կոչվում է նաև Քուշանաց երկիր: Բայց այստեղ այս բառը անշուշտ ուրիշ երկիր է նշանակում, նախ՝ որ Արշակ Մեծը չէր կարող Վաղարշակին տալ այն երկիրը, որ իր թագավորության կենտրոնական մասն էր կազմում, երկրորդ՝ որ նրա նշանակած սահմաններով՝ Հայաստանը արևելյան կողմից վերջանում էր Կասպից ծովով և Ատրպատականով, ուրեմն Թետալիան, վերը բերված նշանակությամբ, այս սահմանից դուրս էր ընկնում, շատ հեռու դեպի արևելք: Այս երկիրը, նայելով իր գրաված տեղին Հելլեսպոնտոսի և Հունաստանի միջև, կարող է նշանակել մի երկիր այդ երկու տեղերի միջև, գուցե Թեսալիան:

25 «Արևմտյան ծովը» Կասպից ծովն է, որ Արշակի նստած տեղից՝ Բահլից արևմուտք է ընկնում:

Հայաստանի վրա իրենից առաջ, արդյոք ինքը անցյալ քաջերի տեղն է զրավում, թե ապիկարների: Նա գտավ մի ուշիմ ասորի, Մար Աբաս Կատինա անունով, քաղդեական և հունական գրության մեջ վարժ, և նրան ուղարկեց իր եղբոր՝ Արշակ Մեծի մոտ արժանավայել ընծաներով, խնդրելով բանալ նրա առաջ արքունական դիվանը: Եվ նրան նամակ է գրում հետևյալ ձևով:

Թ

ՀԱՅՈՑ ՎԱՂԱՐՇԱԿ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ԴԱՐՍԻՑ ԹԱԳԱՎՈՐ ԱՐՇԱԿ ՄԵԾԻՆ

«Յամաքի և ծովի Արշակ թագավոր, քո անձն ու կերպարանքն իսկապես մեր աստվածներին են նման, իսկ բախտն ու հաջողությունները՝ բոլոր թագավորներից գերազանց և մտքիդ լայնությունը՝ ինչպես երկինքը երկրի վրա, Վաղարշակը՝ քո կրտսեր եղբայրն ու նիզակակիցը, որ քեզանից նշանակվեց Հայոց թագավոր: Ողջ եղիր մշտական հաղթությամբ:

Որովհետև քեզանից պատվեր ստացա քաջության և ամեն տեսակ իմաստության հոգ տանել, երբեք զանց չարի քո խրատն անփութությամբ, այլ ամեն բանի իննամբ և հոգ տարա՝ որքան միտքս ու ուժերս բավեցին: Եվ այժմ քո խնամակալությամբ թագավորությունս կարգավորելով՝ մտադրվեցի իմանալ, թե ինձանից առաջ ովքեր են տիրել Հայաստանին և որտեղից են այս նախարարությունները, որ այստեղ կան: Որովհետև այստեղ ոչ հայտնի կարգեր են եղել և ոչ մեհենական պաշտամունքներ, և այս երկրի գլխավորներից ոչ առաջինն է հայտնի և ոչ վերջինը, և ոչ էլ որևէ օրինավոր բան կա, այլ ամեն ինչ խառնիխուռն է ու վայրիվերո:

Ուստի աղաջում եմ քեզ՝ արքայությանդ, որ իրամայես արքունական դիվանը բանալ քո հզոր արքայությանդ ներկայացնող այդ մարդու առաջ, որպեսզի քո եղբոր և որդու ցանկալին գտնելով՝ փութով բերի: Հավատացնում եմ, որ մեր բավականությունը, որ կունենանք քո կամքը կատարելով, քեզ ևս ուրախություն կլինի: Ողջ եղիր, աստվածների մեջ բնակությամբ երևելիդ:

Արշակ Մեծն ընդունելով Մար Աբաս Կատինայից գրությունը, մեծ ուրախությամբ իրամայում է բանալ նրա առաջ արքունական դիվանը, որ Նինվեումն էր, միանգամայն ուրախանալով, որ այսպիսի մտադրություն ունի իր եղբայրը, որին վստահել էր իր թագավորության կեսը: Մար Աբասը աչքե անցկացնելով բոլոր մատյանները՝ գտնում է մի մատյան հունարեն գրված, որ ուներ, ասում է, այսպիսի վերնագիր:

Մատյանի սկիզբ

Այս մատյանն Աղեքսանդրի հրամանով քաղդերեն լեզվից թարգմանված է հունարենի և պատկանում է բուն հների և նախնիքների պատմությունները:

Սրա սկզբում, ասում է, եղել են Զրվանը, Տիտանը և Հապետոսթեն, և այս երեք նախարարական մարդկանց սերունդներից բոլոր նշանավոր մարդիկ, յուրաքանչյուրն իր տեղում հերթով դասավորված է երկար տարիների ընթացքում:

Մար Արա Կատինան այս մատյանից հանելով միայն մեր ազգի հավաստի պատմությունը հույն և ասորի գրերով՝ բերում է Մծրին՝ Վաղարշակ թագավորին²⁶: Եվ բարեկազմ ու քաջ աղեղնավոր արի Վաղարշակը, հոետորն ու հանձարեղը, ընդունելով այն՝ համարելով առաջինն իր գանձերի մեջ՝ հրամայում է մեծ զգուշությամբ պահել արքունիքում և մի մասը նրանցից արձանի վրա դրոշմել: Սրանից մենք հավաստի տեղեկանալով զրույցների կարգին՝ կկրկնենք այժմ, քո հետաքրքրասիրության համար, հասցնելով մեր բնիկ նախարարությունները մինչև քաղդեացիների Սարդանապալը և դեռ ավելի մոտ:

Դրա մեջ պատմության սկիզբը այսպէս է:

«Աստվածներից առաջիններն ահեղ էին և երևելի ու աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառ, աշխարհի և բազմամարդության սկիզբ: Սրանցից առաջ եկան հսկաների սերունդը, անհեթեթ, հաղթանակ, վիթխարի մարդիկ, որոնք ամբարտավանությամբ հղանալով ծնեցին աշտարակաշինության անօրեն խորհուրդը, որը և ձեռնարկեցին իրագործելու: Աստվածների ցասումից ինչ – որ ահազին և աստվածային հողմ փշելով

26 Մարտարայան աղբյուրի մասին ընդարձակ գրականություն կա: Իրու վերջն եզրակացություն՝ բանասիրությունն ընդունում է, որ Խորենացին ունեցել է իր ձեռքի տակ այսպիսի մի աղբյուր, բայց որ այս աղբյուրը անվավերական է, ապոկրիֆ է:- Այս ապոկրիֆի հեղինակը քրիստոնյա է, բայց ճգնում է ցույց տալ, որ հեթանոս է: Նինվեի, Աղեքսանդր Մակեդոնացու անունները և այլն ստեղծել է՝ իր գրվածքին վավերական կերպարանք տալու նպատակով: Նրա հեղինակը, - (գուցե մի հայ, որ թաքնվել է Ասորի Մար-Արա Կատինայի անվան տակ.- իիշենք Ագաթանգեղոսին և Փավստոսին)- իր գրելիք նյութը հավաքել է հայ ժողովրդի հիշողություններից, որոնց մեջ բարելական և ասորեստանյան պետությունները մարմնացրած են նրանց աստվածների - Բելի և Շամիրամի մեջ, իսկ նախահայերը (որոնց մենք այժմ ուրարտացի ենք անվանում)՝ մարմնացրած են նրանց (կամ բուն հայերի) աստվածների՝ Հայկի և Արայի մեջ: Իսկ Բելի և Շամիրամի պատերազմներն արձագանք են այն դարավոր կորիվների, որ Բաբելոնը և Ասորեստանը մղեցին Ուրարտուի դեմ, առաջին շրջանում նպաստավոր Ասորեստանի համար, որ ընկած Ուրարտուն (Արան սպանվում է Շամիրամից, որ նվաճում է Հայաստանը):

կործանում է աշտարակը և մարդկանց յուրաքանչյուրին տալիս է մյուսներին անհասկանալի լեզուներ, որով նրանց մեջ աղմուկ և շփոթություն է ընկնում: Սրանցից մեկն էր և Հապետոսթյան Հայկը, հաստ աղեղով ու հզոր նետաձիգ, անվանի և քաջ նախարար»:

Բայց մենք կդադարեցնենք զրուցաբանության այս կարգը, որովհետև մեր նպատակն է ոչ թե պատմությունն ամբողջությանք գրել, այլ աշխատել ցույց տալ մեր առաջին և բուն հին նախնիքներին: Արդ՝ նույն մատյանից սկսելով կասեմ Հապետոսթե, Մերոգ, Սիրաթ, Թակլադ, որ են Հաբեթը, Գոմերը, Թիրասը, Թորգոմը: Սրանց հետո նույն մատենագիրը շարունակելով ասում է կարգով՝ Հայկ, Արամանյակ և այլն, որոնց մասին արդեն հիշել ենք:

Ծ

ՀԱՅԿԻ ԱՊԱՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այս Հայկը, ասում է, վայելչակազմ էր, թիկնավետ, գեղագանգուր մազերով, վառվուն աչքերով, հաստ բազուկներով: Սա քաջ և երևելի հանդիսացավ հսկաների մեջ, դիմադրող այն բոլորին, որոնք ձեռք էին բարձրացնում բոլոր հսկաների և դյուցազունների վրա տիրապետելու: Սա խրոխտանալով ձեռք բարձրացրեց Բելի բռնավորության դեմ այն ժամանակ, երբ մարդկային ազգը սփովում, տարածվում էր ամբողջ Երկրի լայնության վրա, բազմամբոխ հսկաների, անշափ կատաղիների և ուժեղների մեջ: Որովհետև այս ժամանակ ամեն մի մարդ, կատաղած, սուրն ընկերի կողն էր կոխում, ձգտում էին մեկը մյուսի վրա տիրելու, Բելին պատահմամբ հաջողվեց բռնանալ և ամբողջ Երկիրը գրավել: Սրան Հայկը չկամենալով հնագանդվել, Բարելոնում Արամանյակ որդին ունենալուց հետո, չվեց գնաց Արարադի Երկիրը²⁷, որ գտնվում է հյուսիսային կողմերում, իր որդիներով, դուստրերով և որդիների որդիներով, զորավոր մարդկանցով՝ թվով մոտ երեք հարյուր հոգի, և ուրիշ ընդոծիններով²⁸, նրան հարած եկվորներով և բոլոր տուն ու

27 Արարադի Երկիրը Այրարատյան նահանգը չէ, Հայաստանի կենտրոնում, այլ նրանից արևմտահարավ ընկած Երկիրը, Վանա լճից հարավ:

28 Ընդոծին: Հին նահապետական տունը, որպիսին եղել է Հայկինը՝ բարկացած էր հարյուրավոր մարդկանցից: Սրանց մի մասը բուն Նահապետի արյունից էին, նրա մերձավոր կամ հեռավոր սերունդները, սրանք են իսկապես “տուն” կազմողները: Սրանց հետ նույն տանը ապրում էին, իբրև մշտական անդամներ՝ օտար արյունից մարդիկ, որոնք ևս ունեին իրենց սերունդները, բայց տան բուն անդամների իրավունքները չունեին, այսպես էին այդ տան մշտական սպասավորները, սպասավորները և այլն: Սրանք են, որ կոչվում են ընդոծին:

տեղով: Գնում բնակվում է մի լեռան ստորոտում, դաշտավայր տեղում, որտեղ ապրում էին սակավաթիվ մարդիկ առաջուց ցրվածներից: Հայկը նրանց իրեն հնագանդեցնելով՝ այնտեղ կալվածական բնակելի տուն է շինում և տալիս է ժառանգություն Կադմոսին՝ Արամանյակի որդուն: Սա ճշտում է ասված անգիր հին գրույցները:

Իսկ ինքը, ասում է Մար Աբասը, իր մնացած մարդկանցով և տուն ու տեղով շարժվում է դեպի հյուսիս արևմուտք և զալիս բնակվում է մի բարձրավանդակ դաշտում և այս լեռնադաշտի անունը կոչում է Հարք, այսինքն՝ թե այստեղ բնակվողները հայեր են Թորգոմի տան սերունդի: Շինում է մի գյուղ, որն իր անունով կոչվում է Հայկաշեն: Այստեղ էլ պատմության մեջ հիշվում է, թե այս դաշտի հարավային կողմում, մի երկայնանիստ լեռան մոտ, ապրելիս են եղել առաջուց սակավաթիվ մարդիկ, որոնք կամովին հնագանդվել են դյուցազնին: Այս էլ ճշտում է ասված անգիր գրույցները:

ԺԱ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ԲԵԼԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Իր խոսքը շարունակելով Մար Աբասը ասում է, թե երբ Տիտանյան Բելը²⁹ իր թագավորությունն ամենքի վրա հաստատեց, ապա իր որդիներից մեկին հավատարիմ մարդկանց հետ ուղարկեց հյուսիսային կողմ Հայկի մոտ, որ նա հնագանդվի և խաղաղությամբ ապրի: «Դու ցուրտ սառնամանիքների մեջ բնակվեցիր, ասում է, սակայն տաքացրու և մեղմացրու քո հպարտ բնավորության ցուրտ սառնությունը և ինձ հնագանդվելով խաղաղ ապրիր, որտեղ որ կհաճես իմ երկրում բնակվելու»: Հայկը Բելի պատգամավորներին ետ է դարձնում խատությամբ պատասխանելով: Ուղարկված պատգամավորը վերադառնում է Բաբելոն:

Այն ժամանակ Տիտանյան Բելը զորք է ժողովում նրա դեմ և հետևակ զորքի մեծ բազմությամբ զալիս հասնում է հյուսիս՝ Արարադ երկիրը, Կադմոսի տան մոտ: Կադմոսը փախուստ է տալիս Հայկի մոտ, իրենից առաջ արագավազ սուրհանդակներ ուղարկելով: «Գիտցած եղիր ասում է, ով մեծդ դյուցազների մեջ, որ Բելը դիմում

29 Տիտանյան Բելը Նեբրովթն է, Քամի ցեղից: Նրան Պատմահայրը Տիտանյան է կոչում՝ հեթանոսական աղբյուրի Տիտան անունով, որովհետև Բել անունն էլ հեթանոսական աղբյուրից է, և ոչ Սուրբ գրքից: Սրան համապատասխան՝ Հայկին էլ կոչում է Հապետության, հեթանոսական Հապետոսթե անունից և ոչ Հաբեթյան, որովհետև Հայկ անունն էլ հեթանոսական է, և ոչ Սուրբ գրքից:

գալիս է քո վրա հավերժական քաջերով և երկնագեղ հասակով կովող հսկաներով: Եվ ես իմանալով, որ նա մոտեցել է իմ տանը՝ փախա և ահա տագնապահար գալիս եմ թեզ մոտ: Ուրեմն շտապիր մտածել, ինչ որ անելու ես»:

Իսկ Բելը հանդուզն ու հսկա ամբոխի զորությամբ ինչպես մի մեծ հորձանք զարիվայրից ներքև հեղեղելով, շտապում է հասնել Հայկի բնակության սահմանները, վստահ լինելով զորավոր մարդկանց քաջության և ուժի վրա: Այս ժամանակ ուշիմ և խոհեմ հսկան՝ գեղագանգուր ու խայտակնը շտապով հավաքում է իր որդիներին ու թռոներին, թվով շատ նվազ, քաջ և աղեղնավոր մարդկանց, և ուրիշ մարդկանց, որ իրեն էին ենթարկվում, գնում հասնում է մի ծովակի ափ³⁰, որն ունի աղի ջուր և մանր ձկներ: Եվ իր զորքերը կանչելով ասում նրանց. «Երբ մենք դուրս կգանք Բելի ամբոխի դեմ, պետք է աշխատենք այն տեղին պատահել, որտեղ կանգնած լինի Բելը քաջերի խառն բազմության մեջ, որպեսզի կամ մեռնենք և մեր աղիսը Բելի ծառայության տակ ընկնի, կամ մեր մատների հաջողությունը նրա վրա ցույց տանք, նրա ամբոխը ցրվի և մենք հաղթություն տանենք»:

Եվ ամբողջ ասպարեզներ³¹ դեպի առաջ անցնելով հասնում են բարձրագույն լեռների միջև մի դաշտածև տեղ: Եվ ջրերի հոսանքի աջ կողմում բարձրավանդակի վրա ամուր դիրք գրավելով, գլուխները վեր բարձրացնելով տեսնում են Բելի բազմաթիվ ամբոխի անկարգ հրոսակը, որ հանդուզն հարձակումով ցիրուցան սուրում է երկրի երեսի վրա, իսկ ինքը, մեծ ամբոխով հանդարտ կանգնած էր ջրի ձախ կողմում մի բլրակի վրա՝ իբրև դիտանցում: Հայկը ճանաչեց սպառազինված ջոկատի խումբը, որտեղ Բելը մի քանի ընտիր և սպառազինված մարդկանցով ամբոխի առաջն էր անցել, և երկար տարածություն կար նրա և ամբոխի միջև: Նա կրում էր նշաններ կրող վերջերով երկաթե զիխանց, թիկունքի և լանջերի վրա պղնձե տախտակներ, սրունքների և թևերի վրա պահպանակներ, մեջքը կապել էր գոտի, որի ձախ կողմից կախված էր երկսայրի սուրը, աջ ձեռքում բռնել էր հսկայական նիզակը, իսկ ձախում վահան, նրա աջ և ձախ կողմում գտնվում էին ընտիր զորականներ: Հայկը տեսնելով լավ սպառազինված Տիտանյանին և նրա աջ ու ձախ կողմի ընտիր մարդկանց՝ կանգնեցնում է Արամանյակին երկու եղբայրներով աջ կողմը, Կադմոսին իր ուրիշ երկու որդիներով ձախ կողմը, որովհետև սրանք աղեղ և սուր գործածելու մեջ հաջողակ մարդիկ էին, ինքը կանգնում է առջևից, իսկ մյուս բազմությունը կանգնեցնում է իր հետևում, դասավորվեց մոտավորապես եռանկյունի ձևով և հանդարտ առաջ շարժվեց: Եվ երկու կողմի հսկաներն միմյանց հասնելով, երկրի վրա

30 Վանա լիձն է իր համբավավոր տառեխ ձկնով:

31 Ասպարեզ պահլավերեն բառ է և նշանակում է ձիրնթացարան: Երկրորդաբար նշանակում է այն տարածությունը, որ ձին մի նվազում կարող է վագել, և այստեղից, իբրև երկարության շափ՝ նշանակում է 230 մետր տարածություն (պարսից ասպարեզ): Կան և ուրիշ ասպարեզներ, 159,8 մետրից մինչև 266 մետր: (Տե՛ս Մանանյան, Կշիռները և Չափերը):

ահագին դղրդյուն բարձրացրին իրենց զրոհներով և իրար վրա ահ ու սարսափ զցեցին իրենց հարձակումների ձևով: Այնտեղ երկու կողմից ոչ սակավ հաղթանդամ մարդիկ սրի բերանի հանդիպելով թափալվում ընկնում էին գետին, և ճակատամարտը երկու կողմից էլ անպարտելի մնաց: Այս անսպասելի տարակուսական դիպվածը տեսնելով Տիտանյան արքան զարհութեց և ետ քաշվելով սկսեց ետ - ետ բարձրանալ այն բլուրը, որտեղից իջել էր, որովհետև մտածում էր ամբոխի մեջ ամրանալ, մինչև ամբողջ զորքը հասնի, որպեսզի երկրորդ անգամ ճակատ կազմի: Աղեղնավոր Հայկը այս բանը հասկանալով՝ իրեն առաջ է նետում, մոտ է հասնում արքային, մինչև վերջը քաշում է լայնալիձ աղեղը, երեքթևյան նետը դիպցնում է նրա կրծքի տախտակին, և սլաքը շեշտակի թափ անցնելով նրա թիկունքի միջով, գետին է խրվում. այս կերպով գոռողացած Տիտանյանը կործանվում, ընկնում է գետին և շունչը փչում:

Իսկ ամբոխն այս մեծ քաջազործությունը տեսնելով փախչում է ամեն մեկը իր երեսը դարձած կողմը: Այսքանը բավական թող լինի այս մասին:

Բայց ճակատամարտի տեղը հաղթական պատերազմի պատվին շինում է դաստակերտ և անունը դնում է Հայք: Այս պատճառով գավառն էլ մինչև այժմ կոչվում է Հայոց ձոր: Իսկ այն բլուրը, որտեղ Բելն ընկալ աջ զորականների հետ, Հայկը կոչեց Գերեզմանք, որն այժմ ասվում է Գերեզմանակ: Բայց Բելի դիակը, ասում է Մար Արասը, դեղերով զմբսելով՝ Հայկը հրամայում է տանել Հարք և թաղել մի բարձրավանդակ տեղում ի տես իր կանանց և որդիների: Իսկ մեր երկիրը մեր նախնի Հայկի անունով կոչվում է Հայք:

ԺԲ

ՀԱՅԿԻՑ ՍԵՐՎԱԾ ՑԵՂԵՐԻ ԵՎ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ԹԵ ՆՐԱՆՑԻՑ
ՑՈՒՐԱՔԱՆՉՑՈՒՐՆ ԻՆՉ ԳՈՐԾԵՑ

Մար Արասի մատյանում սրանից հետո ուրիշ շատ բաներ են պատմվում. բայց մենք կշարունակենք այն, որ պիտանի է մեր հավաքման համար:

Սրանից հետո, ասում է նա, Հայկը դառնում է իր բնակության տեղը, իր Կադմոս թոռին պարզեցում է շատ ինչք պատերազմի ավարից և անվանի մարդիկ իր ընդոծիններից: Նրան հրամայում է իր առաջին տանը բնակություն հաստատել, իսկ ինքը գնում դադարում է Հարք կոչված դաշտում: Սա տարիներ ապրելով, Արամանյակին սերեց Բարելոնում, ինչպես վերն ասացինք, դրանից հետո, դարձյալ ոչ քիչ տարիներ ապրելով՝ մեռավ, ամբողջ տոհմը հանձնելով իր Արամանյակ որդուն:

Սա իր եղբայրներից երկուսին՝ Խոռին և Մանավագին իրենց ամբողջ աղխով, ինչպես Մանավագի որդի Բագին, թողնում է Հարք կոչված տեղում: Արանցից Մանավագը ժառանգում է Հարքը, իսկ նրա որդին Բագը ժառանգում է աղի ծովի հյուսիս - արևմտյան ափը և զավառն ու ծովը կոչում է իր անունով³²: Ասում են, որ սրանցից են առաջ եկել Մանավագյան և Բգնունյանց նահապետությունները, նաև Որդունի կոչվածը, որոնք վերջերս, սուրբ Տրդատից հետո, մեկը մյուսին ոչնչացրին պատերազմով: Իսկ Խոռը բազմանում է հյուսիսային կողմերում, շենքը է հիմնում, և ասում են, որ նրանից սկսած մինչև այժմ շարունակվում է Խոռիոռունիների ցեղի մեծ նախարարությունը, քաջ և անվանի մարդիկ, որոնք այժմ ել մեր ժամանակ երևելի են:

Իսկ Արամանյակը ամբողջ բազմությունն առնելով չվում է դեպի հյուսիս - արևելք և գնում իջնում է բարձրագագաթ լեռներով շրջապատված մի խոր դաշտավայր, որի միջով մի կարկաչահոս գետ է անցնում արևմտյան կողմից, և դաշտի արևելյան մասը կարծես մեջքի վրա պառկած երկարությամբ ձգված է արեգակի կողմը, իսկ լեռների ստորոտներում բխում են բազմաթիվ ականակիտ աղբյուրներ, որոնք միանալով, գետեր կազմելով, հեղաքար հոսում են նրանց սահմանների մոտ, լեռների ստորոտներով և դաշտի եզրերով, կարծես թե որպես պատանիներ պտտվում են երիտասարդուհիների շուրջը: Իսկ հարավային արեգակնալաց լեռը, սպիտակափառ գագաթով, ուղիղ բուսել՝ երկրից՝ պինդ գոտեվորված մարդու երեքօրյա ձանապարհի շրջապատով, ինչպես ասաց մերոնցից մեկը, և հետզհետեւ սրվում է դեպի վեր, իսկապես մի ծերունի լեռ երիտասարդացած լեռների մեջ: Արամանյակն այս խոր դաշտում բնակվելով՝ շենցնում է մի մասը դաշտի հյուսիսային կողմում և լեռան ստորոտը նույն կողմում. լեռն իր անվան նմանողությամբ կոչվում է Արագած, իսկ կալվածը՝ ոտն Արագածո՞ Արագածոտն:

Բայց սքանչելի մի բան է ասում պատմագիրը, թե շատ տեղերում ցիրուցան բնակվում էին սակավաթիվ մարդիկ մեր երկրում նախքան մեր բնիկ նախնի Հայկի գալուստը:

Արամանյակը տարիներ ապրելուց հետո սերեց Արամայիսին, որից հետո էլի բավական տարիներ ապրելով մեռավ: Նրա որդին՝ Արամայիսն իր բնակության համար տուն է շինում գետի ափին մի բլուրի վրա և իր անունով այն կոչում է Արմավիր, իսկ գետի անունը իր թոռան՝ Երաստի անունով դնում է Երասի: Իսկ իր որդուն՝ բազմազավակ և շատակեր Շարային ամբողջ աղխով ուղարկում է մի մերձակա արգավանդ ու բերրի դաշտ, հյուսիսային լեռան՝ Արագածի թիկունքում, որտեղ շատ ջրեր են հոսում: Նրա անունով, ասում են, զավառը կոչվեց Շիրակ: Ուստի, թվում է, թե ճշտվում է զյուլացիների մեջ տարածված առասպելը. «Թե քո որկորը Շարայի որկորն է, բայց մեր ամբարները Շիրակի ամբարները չեն»: Այս Արամայիսը տարիներ ապրելով սերեց իր որդի Ամասիային, որից հետո էլի տարիներ ապրելով մեռավ:

32 Այսինքն Բգնունյաց ծովը (Վանա ծովը) իր անունը ստացել է Բագից:

Ամասիան Արմավիրում բնակվելով՝ տարիներ անցնելուց հետո սերում է Գեղամին և Գեղամից հետո արի Փառոխին ու Ցոլակին: Սրանց սերելուց հետո գետն անցնում, մոտենում է հարավային լեռան: Այստեղ լեռան ստորոտում՝ խորշերում խոշոր ծախսերով շինում է երկու տուն, մեկը արևելյան կողմում՝ լեռան ստորոտից բխող աղբյուրների ակունքների մոտ, իսկ մյուսը՝ նույն տնից դեպի արևմուտք նրանից հեռու՝ հետևակ մարդու կես օրվա ճանապարհով երկար օրում³³: Սրանք նա տվեց ժառանգություն իր երկու որդիներին՝ արի Փառոնին և կայտառ Ցոլակին, որոնք այնտեղ բնակվելով իրենց անունով կոչեցին այդ տեղերը, Փառոխից՝ Փառախու և Ցոլակից՝ Ցոլակերտ: Իսկ լեռը Ամասիան իր անունով կոչեց Մասիս³⁴ և հետո նորից Արմավիր դառնալով կարձ տարիներ ապրեց ու մեռավ:

Իսկ Գեղամը տարիներ անցնելուց հետո Արմավիրում սերեց Հարմային: Նա Հարմային թողեց Արմավիրում բնակվելու իր որդիների հետ, իսկ ինքը զնաց հյուսիս - արևելքում եղած մյուս լեռան հետևի կողմը՝ մի ծովակի ափ: Նա շեմցնում է ծովակի ափը, թռղնում է այնտեղ բնակիչներ և իր անունով լեռը կոչում է Գեղ, իսկ շենքը՝ Գեղարքունի, որով կոչվում է նաև ծովը: Այստեղ նա սերեց իր Սիսակ որդուն, որ մի սեզ ու թիկնավետ, վայելչակազմ, ճարտասան և գեղեցիկ աղեղնավոր էր: Նրան տվեց իր ստացվածքի մեծ մասը և բազմաթիվ ծառաներ³⁵, և նրան ժառանգական սահման կտրեց ծովից դեպի արևելք մինչև այն դաշտը, ուր Երասխը սեպացած լեռները ձեղքելով, երկար ու նեղ ձորերով անցնելով, ահազին շառացյունով թափվում է դաշտը: Սիսակն այստեղ բնակվելով, իր բնակության սահմանները լցնում է շինություններով և երկիրը իր անունով կոչում է Սյունիք, բայց պարսիկներն ավելի ճիշտ կոչում են Սիսական:

Վերջերը հայոց առաջին թագավոր Վաղարշակը՝ Պարթև ցեղից, գտնելով սրա սերունդներից անվանի մարդիկ՝ այս երկրին տերեր է նշանակում, որ Սիսական ցեղն է: Վաղարշակը այս անում է պատմությունից իմանալով, իսկ թե ինչպես այս եղավ, իր տեղում կպատմենք:

---

33 Այսինքն երկար օրվա (ամառային) կես օրվա ճանապարհով: Թարգմանիչներն այստեղ էլ ճիշտ չեն թարգմանել, բաց թողնելով բնագրի «մեծօր» բառը:

34 Խորենացին Մասիս լեռան անունը ծագեցնում է Ամասիայի անունից:

35 Ծառա բառն էլ գրաբարում լայն նշանակություն ունի: Հիմնական նշանակությունն է՝ անազատ, ստորադրված, այս մտքով հակադրվում է «ազատին»- ազնվականին, և «տերին»- իշխողին, սրանից՝ տիրոջ կամքին ենթարկված մարդ- հպատակ, սպասավոր, ստրուկ: Ծառայել բառն էլ հետևաբար նշանակում է՝ տիրոջ կամքը՝ հրամանները կատարել, հպատակ լինել, հպատակության պարտավորությունները կատարել, ընդհանրապես՝ ուրիշի իշխանության ենթարկվել: